

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/102/168-176>

Sevil Mirzəliyeva

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi
Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix-Memarlıq Qoruğu
sevil.mirzeliyeva55@gmail.com

TARIXİ ŞƏHƏR VƏ TARIXİN İZLƏRİNİ GÜNÜMÜZƏ DAŞIYAN MEMARLIQ İNCİLƏRİ

Xülasə

Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. 2700 ildən çox yaşı olan tarixi şəhərin kökləri bizim eradan əvvəllərə kimi uzanır.

1772-ci ildə fəlakətli sel axını nəticəsində qədim Şəki şəhəri demək olar ki, tamamilə dağılır. XVIII əsrin ikinci yarısında yenidən tikilmiş Şəki şəhəri özünün vahid bir üslubu və memarlığında səmərəli istifadə edilmiş yerli təbiətin gözəlliyi ilə vəhdət təşkil edən dərə-təpəli relyefdə yerləşən tarixi tikililəri ilə göz oxşayır. Günümüzdə gəlib çatan tarix-memarlıq abidələrinin də əksəriyyəti həmin dövrdə qurulub, yaradılmışdır.

Tarixi abidələri və planlaşdırma quruluşunun əksər hissəsini günümüzədək yaxşı saxlamış Şəki şəhərinin tarixi hissəsində 24 noyabr 1967-ci il tarixində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 594 nömrəli qərarı ilə “Yuxarı Baş” Tarix Memarlıq Qoruğu yaradılmışdır. UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 07 iyul 2019-cu il tarixində Bakıda keçirilən 43-cü sessiyasında Şəki Xan sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. 283 hektar ərazini əhatə edən qoruqda dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli 83 abidə dövlət tərəfindən qeydiyyatda alınaraq mühafizə olunur. Dövlət qeydiyyatına götürülmüş abidələrin sırasında məscidlər, minarələr, karvansaraylar, hamamlar və başqa tarixi əhəmiyyətli tikililərlə yanaşı şəxsi mülklər - yaşayış evləri də mühafizə olunurlar. Sözügedən abidələr tarixin izlərini günümüzdə daşıyan memarlıq inciləridir.

Bu məqalədə məqsəd Şəkinin tarixinə qısa da olsa nəzər salmaq, böyük ipək taciri olan Hüseynbəyovların mülkləri ilə tanış olmaqdır.

Açar Sözlər: *Şəki, tarixi şəhər, Yuxarı Baş, qoruq, memarlıq inciləri, mülklər*

Sevil Mirzəliyeva

State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan
Sheki “Yukhari Bash” National Historical-Architectural Reserve
sevil.mirzeliyeva55@gmail.com

Historical city and architectural gems that carry the traces of history to the present day

Abstract

Sheki is one of the oldest cities of Azerbaijan. The roots of the historic city, which is over 2,700 years old, go back to the era BC.

In 1772, as a result of a catastrophic flood, the ancient city of Sheki was almost completely destroyed. Sheki, reconstructed in the second half of the XVIII century, fascinates with its historical buildings located in the valley-hill relief, which are united by its significant architectural style and the beauty of the local nature. Most of its historical and architectural monuments that have survived to this day were constructed in that period.

By Resolution of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR No. 594 on November 24, 1967, the National Historical and Architectural Reserve “Yukhari Bash” was created in the historical part of the city, which preserved most of the monuments and planning structure. On July 07, 2019, at the 43rd session of the UNESCO World Heritage Committee in Baku, together with Sheki Khan's Palace, the historical center of Sheki was included in the UNESCO World Heritage

List. In the reserve, which covers an area of 283 hectares, 83 monuments of worldwide, national and local importance are registered and protected by the state. Along with mosques, minarets, caravanserais, baths and other historically significant buildings, private properties - residential houses are also protected among the monuments registered by the state. These monuments are the architectural pearls that carry the traces of history to the present day.

The purpose of this article is to take a brief look at the history of Sheki and to get acquainted with the properties of the prominent silk merchant generation Huseynbeyovs.

Keywords: *Sheki, historical city, "Yukhari Bash", reserve, architectural gems, estates*

Giriş

Elə tarixi şəhərlər var ki, onların Azərbaycan tarixində, Azərbaycan xalqının formalaşmasında, Azərbaycanda dövlətçilik əsaslarının yaranmasında xüsusi rolu vardır. Şəki o şəhərlərdəndir...

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Şəki bölgəsində Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamış kimmer-iskit-sak türkləri hələ eramızdan əvvəl VIII əsrdə toplu halda məskən salmış və əsrlər boyu burada yaşamışdılar. Arxeoloji qazıntı materialları ilə yanaşı qədim mənbələrdə bu barədə zəngin faktik materiallar vardır (Şəki. Biblioqrafik göstərici, 2019). Müasir Şəki (Saki // Şaki) şəhəri bölgədəki "Sakan" adlı tarixi vilayətin yadigarıdır. İlk mənbələr sübut edir ki, Şəki ən azı 2700 illik tarixə malikdir.

Şəki şəhərinin adı uzun müddət (1840-1968-ci illər) Nuxa da adlanmışdır. Doğrudur, XVIII əsr də daxil olmaqla şəhərin adı mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə Şəki idi. Rusiyaya birləşdirildikdən sonra da xanlığın ərazisi inzibati vahid olmaq etibarını rəsmən Şəki əyaləti adlanırdı. Yalnız 1840-cı il islahatı ilə bütün əyalətə Nuxa qəzası, qəzanın mərkəzinə isə Nuxa adı verilmişdir (İsmayılov, 1981). Qəza 1846-cı ildən Şamaxı quberniyasının tərkibinə daxil olmuşdur.

1772-ci ildə Kiş çayının daşması nəticəsində qədim Şəki şəhəri demək olar ki, tamamilə dağılmışdı. Şəhər əhalisinin bir qismi tələfata uğramış, bir hissəsi isə başqa yerlərə köçüb getmiş, bir qismi də indiki şəhərin yerləşdiyi ərazidə məskən salmışdı. Şəki şəhərində baş vermiş fəlakət hətta XIX əsr mətbuatının da diqqətini cəlb etmişdir. "Kavkaz" ("Kafkaz" qəzeti, 1846) qəzeti yazırdı: "Dərədən böyük sürətlə çıxan Kiş çayının daşması nəticəsində şəhər yerlə yeksan oldu, yaşayış evləri və zəngin ipəkçilik bağları əvəzinə böyük daş səhrası əmələ gəldi, minlərlə adam qudurmuş selin qurbanı oldu. O vaxtdan salamat qalan əhali dərənin şərqində olan dağ ətəklərinə köçdülər və indiki Nuxanı saldılar".

Təzə şəhər Qafqaz dağlarının qollarına söykənən böyük bir ərazidə, gözəl mənzərəli sahədə yerləşmişdir. Şəhərin çox maraqlı plan quruluşu var; şərqdən qərbə axan Qurcana çay şəhəri iki hissəyə - şimal yüksəklik hissəsinə və cənub düzənlik hissələrinə ayırır. Şəhərin memarlıq quruluşunu təşkil edən təbii element Qurcana çay olmuşdur. Dəyirmanarx çayı isə şəhərin quruluşunda ikinci dərəcəli rol oynayır.

Köhnə şəhərin memarlığına aid demək olar ki, məlumat yoxdur. Ancaq o dövrdə, daha doğrusu 1647-ci ildə Şəkidə səfərdə olmuş türk səyyahı Evliya Çələbi tərəfindən Şəki haqqında toplanmış məlumatlara istinad etmək olar. Onun verdiyi məlumatlara görə, daşdan tikilmiş gözəl Şəki qalası təpəlikdə yerləşirdi. Qalanın Şirvan və Gəncə adlanan iki darvazası var idi. Şəhərdə üç min ev, yeddi məscid, karvansaraylar, hamamlar və kiçik bazar meydanı var idi (Chelebi, 1914). Bu məlumatlara görə o dövrdə Şəki qaladan və ondan kənarda yerləşən çox geniş tikintilərdən ibarət olub ki, burada da "bərabəri olmayan ipək" istehsal edilərmiş.

İndiki şəhərin gözəl mənzərəsi, dərə-təpəli relyefi və planlaşdırma xüsusiyyəti onun tikilişinə böyük təsir göstərir. Azərbaycanın bir çox orta əsr şəhərlərindən fərqli olaraq Şəkidə tikinti eyni vaxtda aparılır və küçələr də qısa müddətə salınırdı. Şəhər məhəllələrə bölünür, hər məhəllənin öz meydanı, məscidi və hamamı olurdu. Bu da şəhərin özünə məxsus memarlıq üslubunun

formalaşmasında az rol oynamamışdır. Yeni şəhər sürətlə tikilir və inkişaf edirdi. Şəkinin əsas şəhər tikinti xüsusiyyətlərindən biri də şəhərin gil borularla çəkilməmiş su kəməmindən su ilə yaxşı təmin olunması idi (Salayeva, 1976).

Şəkini başqa şəhərlərdən fərqləndirən bir cəhət də onun çox səliqli olmasıdır. Şəkinin bu xüsusiyyəti haqqında XVIII-XIX əsrdə Şəkiddə səfərdə olmuş səyyahlar öz səyahətnamələrində (xatirələrində) yazmışdılar. Puşkinin dostu general Rayevski də Şəkinin gözəl mənzərəsinə heyran olaraq 1826-cı il 25 oktyabr tarixli məktubunda yazırdı: “Şəki xanlığının paytaxtı Şəkiddən iki keçidlik məsafədəki düşərgədəyəm. Mən bu diyarı böyük bir heyranlıqla gəzirəm, bizim düşərgə nar, yulğun, çinar meşəsində yerləşir... Şəki çox gözəldir, bura böyük miqyasda Baxçasaraydır” (6).

XVIII əsrdə Şəki xanlığın siyasi mərkəzi olmaqla bərabər mühim sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Şəki əhalisi əsas etibarilə ipəkçilik, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Şəki istər iqtisadi, istər sosial, istərsə də mədəni sahədə çox sürətlə inkişaf edirdi. İpək alveri və başqa ticarət əməliyyatları əsasən karvansaraylarda və bazarlarda aparılırdı. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Şəkiddə yüzrlə dükən, 8 dalan bazarı, 5 karvansaray var idi.

Şəhərin böyük ipək yolu üzərində yerləşməsi sayəsində yaranmış ticarət münasibətləri, xüsusilə də Səfəvilər və Qacarlar dövründə İranla, Osmanlı dövləti ilə, daha sonra Rusiya ilə əlaqələr memarlıq üslublarına öz təsirini göstərmişdir (7).

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda rəssamlıq və memarlıq sənəti yüksək inkişaf etmişdir. Şəki Xan Sarayı memarlıq və rəssamlıq sənətinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Görkəmli şair Nazim Hikmətin sözlərilə desək, “əgər Azərbaycanın başqa qədimi tikililəri olmasaydı, bircə Şəki Xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi”.

XIX əsrdə İqtisadi inkişaf sayəsində İpək tacirlərinin sayı durmadan artır, bu da öz növbəsində fabrik, sex, qans binalarının tikintisi ilə yanaşı şəxsi yaşayış evlərinin tikintisində də inkişafa səbəb olmuşdur. Bəy, tacir evləri əsasən iki və ya üç mərtəbəli, əsas fasadları həyəətə yox, birbaşa küçəyə (Fatulayev, 1963) doğru inşa edilirdi. Fasadların, eləcə də pəncərə ətrafı çərçivələrin, evin küncələrinin və digər hissələrinin dekorasiyaları artır və zənginləşir. Bu tip evlərdə fasadların konturunu və sxemini zənginləşdirən kiçik ölçülü eyvanlardan daha çox istifadə edilirdi. Onlar əsasən evin küçəyə tərəf baxan fasadlarında olur. Bu, isə öz növbəsində əsas fasadı bağçaya tərəf olan ənənəvi evin görüntüsünü dəyişirək daha çox küçəyə baxan tip formalaşdırır. Bununla belə ənənəvi materiallardan hörülmüş divarları, eyvanları, hündür damları, çardaqları və geniş həyətləri olan evlər də qorunub saxlanılır.

Şəhərdə inşa olunan karvansaraılar, qalalar, müxtəlif müdafiə qurğuları, ictimai binalar, hamamlar, məscidlər və minarələr, xüsusi memarlıq üslubuna malik olan yüzrlə şəxsi yaşayış evləri - mülklər, o cümlədən Xan sarayı və Şəki xanovların evi və başqa tarixi abidələr Azərbaycan mədəniyyətinin nadir inciləridir. Bütün bunlar Şəkini Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevirmişdi. Bu baxımdan qədim memarlıq ənənələrini qoruyub saxlamış Şəki bütün Azərbaycanın açıq səma altında yeganə muzey-şəhərdir (9).

İndi isə muzey-şəhərimizi bəzəyən tarixi abidələrdən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində inşa edilmiş xalq yaşayış evlərinin zəngin nümunələrindən sayılan Hüseynbəyovların mülklərinə nəzər salaıq. Mülklər “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu ərazisində, Qala divarlarının şərq hissəsində, M.F.Axundzadə prospekti ilə Giləhli küçəsinin kəsişməsində geniş bir ərazidə yerləşir. Ərazi ümumilikdə relyefdə yerləşir, lakin buna baxmayaraq mülklərin yerləşdiyi həyəət özü də hündürlük fərqi görə bir neçə hissəyə ayrılır. Ümumi torpaq sahəsi 14183 kv.m olan ərazidə altı qədim mülk və başqa tikililər yerləşir. Həmin mülklərdən tikinti üslubuna və memarlıq elementlərinin zənginliyinə görə fərqlənən dörd mülk Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli qərarı ilə (3 noyabr 2021-ci il tarixli, 3 nömrəli əlavə-yerli əhəmiyyətli abidə kimi 4996-18 – 4996-21-ci bəndlər əlavə edilsin) dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür (Chelebi, 1914).

Övvəllər “istirahət evi” (“Domotdix”) (10) adlanan 12 otaqdan ibarət olan bina (6. şəkil- xəritə) və 11 otaqdan ibarət olan “Birinci Sovet məktəbi” (“Pervaya Sovetskaya şkola”) adlanan bina Hüseynbəyovlar tərəfindən inşa edilmişdir.

Tanınmış maarifçi alim Əhməd Nəbiyevin əlyazmalarında Hüseynbəyovların Şəki şəhərində çoxlu sayda baqqal dükanlarının və apteklərinin də olduğu yazılır. Hüseynbəyovlar soyunun vərəsələrindən olan Hüseynbəyov Nəbi Məmməd oğlunun müsahibə zamanı dediklərinə görə ulu babalarının nəinki Şəkidə, həmçinin Tiflisdə malikanələri və Tiflis Şeytan bazarında çoxlu sayda dükanları olmuşdur. Hüseynbəyovlar hələ o dövrdə təhsilə böyük önəm vermişdirlər. Adlı-sanlı ipək taciri olan ulu baba Hüseyn bəy ilk təhsilini Gürcüstanda Qori seminariyasında almışdır. Oğlu İsmayıl bəy isə Peterburqda mühasibatlıq üzrə ali təhsil almışdır (11).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakıda və əyalətlərdə yerləşən xan-bəy mülklərinin müsadirə olunmasına başlanılmışdır. Bu prosesdən Hüseynbəyovların mülkləri də kənarda qalmamışdır. Belə ki, həmin mülklər 1922-ci ildə boşaldılaraq müsadirə edilmişdir.

Şəki İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 21 mart 1923-cü il tarixli, 10 nömrəli iclas protokoluna əsasən yuxarıda adları çəkilən mülklərin (Hüseynbəyovların mülklərinin) saxlanılması və təmir xərcləri baha olduğundan, həmin mülklər yenidən sahiblərinə qaytarılır (12).

Lakin həmin illərdə Sovet hökumətinin kollektivləşmə siyasəti “xalqın kəskin narazılığına səbəb olmuşdur”, beləliklə də 1930-cu ildə Şəkidə antisovet üsyanı baş verdi. Baş vermiş Şəki üsyanı və 1930-1937-ci illər represiya dövründə Hüseynbəyovlar sürgün olunmaq qorxusu ilə mülkləri boşaldaraq, yaşamaq üçün qohumlarının evlərinə köçmüşdülər.

Sovet hakimiyyəti dövründə həmin binalardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmiş, bir çox dövlət orqanları yerləşdirilmişdir. Sonuncu dəfə isə sözügedən binalarda 1970-ci illərin sonlarında Şəki rayonlararası uşaq xəstəxanası (13) yerləşdirilmişdir. 2020-ci ilin dekabr ayından uşaq xəstəxanası başqa binaya köçürüldüyündən mülklər yenidən boşaldılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə yerli əhəmiyyətli abidə kimi dövlət mühafizəsinə götürülmüş mülklərin (abidələrin) memarlıq planlaşdırma formalarına və tikinti üslubuna nəzər salaq.

1. Ümumi sahəsi 227,3 kv.m olan, 4996-18 inventar nömrəsi ilə qeydiyyatda götürülmüş Hüseynbəyovların evi-1 abidəsinin yan fasadı Qurcana çayının (Qurcana çayının qolunun) sol sahilinə küçəyə paralel (M.F.Axundzadə prospektinə) inşa edilmişdir. Binanın tikilmə tarixi ön fasadda eyvanın sağ tərəfindəki pəncərənin üst hissəsinə bismiş kərpiclə (1911-ci il) işlənmişdir. 1911-ci ildə inşa edilən yaşayış evi memarlıq planlaşdırma həllinə, tikinti üslubuna və memarlıq elementlərinə görə Şəki şəhərinin ənənəvi memarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən memarlıq tarixi baxımından əhəmiyyətli bir tikilidir.

Xalq memarlığında ən mütərəqqi cəhətlərdən biri də yaşayış evlərində iki tərəfli eyvanın olmasıdır. Bu cür evlərə xalq arasında “əndərun-birun” (Əlizadə, 1986) tipli yaşayış evləri demişlər. Bu tip iki tərəfli eyvanlardan əsasən məişət işlərinin görülməsi üçün istifadə olunurdu, lakin sonralar vaxt keçdikcə eyvanlar qeyd etdiyimiz funksiyalarını itirərək binaya xüsusi estetik görünüş verməkdən ötrü inşa edilirdi.

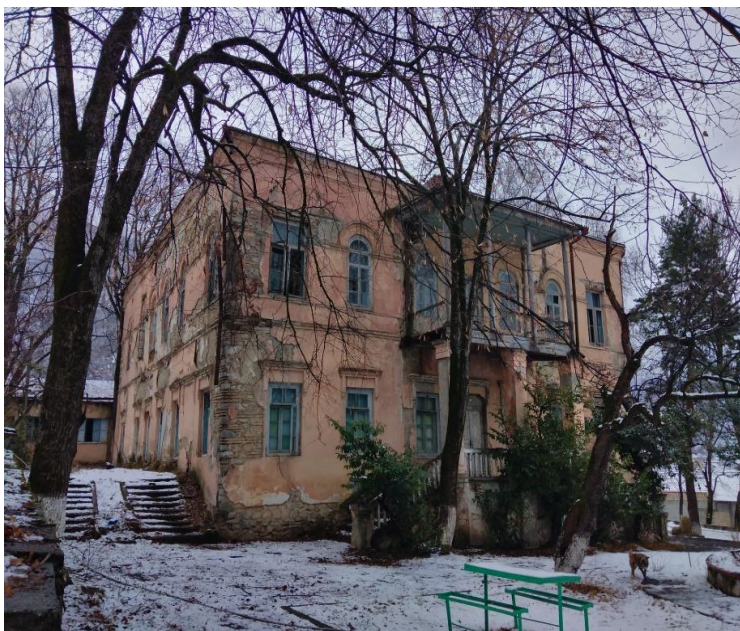
Hüseynbəyovların evi - 1 abidəsinə də bu tip yaşayış evləri qrupuna aid etmək olar. Binaya xüsusi gözəllik verən, həcm-məkan həllində xüsusi rol oynayan eyvanlardan biri ön fasadda, digəri isə yan fasadda yerləşir. Eyvanlar dairəvi en kəsikli, kapiteli və bazası olan yonma taxta sütunlardan yığılmış, sütun aralarına yığma metal məhəccər, məhəccərin üzərinə isə taxta sürəhi işlənmişdir. Eyvanların kənarı daxil olmaqla bütün binanın perimetri boyu şiləşlərin kənarı taxtadan kəsmə bəzək elementləri ilə əhatələnmişdir. Yaşayış evi qaya daşı və bismiş kərpiclə inşa edilmişdir. Birinci mərtəbənin əsas fasadları ikinci mərtəbəyə nisbətən daha sadə işlənmişdir, belə ki, pəncərə və qapı boşluqlarının üzərində kərpicdən yastı tağ yığılmış, fəsdin daha rəngli və maraqlı görünməsi üçün hər sıra daş hörgünün üzərindən iki sıra kərpic hörgü işlənmişdir. İkinci mərtəbədə qapı-pəncərə kənarları kərpiclə haşiyələnmiş, pəncərə və qapıların üzərində üfüqi xətt üzrə işlənmiş kərpic hörgü pəncərə boşluqlarının arasında xüsusi həndəsi formalı elementlərlə-naxışlarla tamamlanmışdır.

İkinci mərtəbənin fasadında kərpic təkcə qapı-pəncərə tağları və yanlarında deyil, binanın xüsusi tərtibat üslulu ilə bəzədilməsində divar səthindən qabarıq şəkildə işlənmişdir. Bunda məqsəd işıq-kölgə effekti yaratmaq və kərpic vasitəsilə düzülən bəzək elementlərinin-naxışların daha baxımlı etməkdir.

İkimərtəbəli yaşayış evinin ümumi planlaşdırma həlli yan-yana yerləşən altı otaqdan ibarətdir. Binaya əsas giriş ön fasaddandır, binanın daxilində bəzi otaqlardan bir-birinə keçid mövcuddur. Birinci mərtəbənin həyətə baxan yan fasadından bir başa beş otağa giriş var.

Hal-hazırda abidənin birinci mərtəbəsinin iki otağında MKS-nin S.Vurğun adına 1 saylı kitabxana filialı yerləşir. Plan quruluşuna görə ikinci mərtəbə demək olar ki, birinci mərtəbənin oxşarıdır, lakin sonralar iki otaq arakəsmə ilə bölünmüşdür. Qışda binaların qızdırılmasında divar peçlərindən istifadə olunmuşdur. Xüsusi memarlıq dəyəri olan yaşayış evi Hüseynbəyovların əsas mülklərindən biri hesab edilir.

Ümumi sahəsi 511,6 kv.m olan, 4996-19 inventar nömrəsi ilə qeydiyyatda götürülmüş Hüseynbəyovların evi-2 abidəsi ümumi həyətyanı torpaq sahəsində, demək olar ki, ərazinin mərkəzində inşa edilmişdir. Zirzəmi, ikimərtəbəli yaşayış evinin ümumi planlaşdırma həlli digər yaşayış evlərinə nisbətə müasir plan quruluşu ilə seçilir. Bu da yaşayış evinin ümumi ərazidə yerləşən digər tikililərlə eyni dövrdə, ancaq il fərqi ilə daha sonra tikilməsi qənaətinə gəlməyimizə imkan verir. Həm də Sovet hakimiyyəti dövründə ərazidə yerləşən binalara bəzi müdaxilələr edilmişdir ki, sözügedən binanın da fasadı süvanmış, ola bilsin ki, plan quruluşunda da bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Binaya

daxil olduqda geniş foye və foyenin qarşısında ikinci mərtəbəyə qalxmaq üçün mərkəzdə yerləşmiş pilləkən qəfəsi binanın daxili interyerinə daha dəbdəbəli görünüş verir. Plan quruluşuna görə hər iki mərtəbə demək olar ki, eynidir. Sadəcə olaraq, ikinci mərtəbədə otaqlara sərbəst girişin təmin olunması üçün dəhliz sistemi yaradılmışdır. Binanın zirzəmisində iki otaq və hər otağın da ayrıca girişi vardır. Binanın əsas giriş qapısı qərb fasadında, digər giriş qapısı isə şərq fasadında yerləşir. Binanın ön fasadında əsas giriş qapısının üzərində yerləşən eyvan 6 ədəd dairəvi en kəsikli, kapiteli və bazası olan yonma taxta sütunlardan yığılmış, sütun aralarına metal məhəccər işlənmişdir. Eyvanın şiləsərinin kənarı kəsmə bəzək elementləri olan taxta mədaxillə əhatələnmişdir. Eyvanı birinci mərtəbədə qoyulmuş üç ədəd dəmir-beton sütun (ola bilsin bu sütunlar Sovet hakimiyyəti dövründə qoyulub) saxlayır. Yaşayış evi qaya daşı və bişmiş kərpiclə inşa edilmişdir. Birinci mərtəbədə pəncərələr düzbucaqlı formasında, ikinci mərtəbədə isə pəncərələrin yuxarı hissəsi yarım dairəvi tağ formasında (qərb fasadından iki pəncərə istisna olmaqla) yığılmışdır. Binanın fasadının dekorasiyası ərazidə yerləşən digər müklərə nisbətən daha sadə həll edilmişdir, belə ki, birinci mərtəbədə kərpic hörgü bəzək elementi olaraq təkcə qapı-pəncərə boşluqlarının üst hissəsində, ikinci mərtəbədə isə hörgü üfüqi xətt üzrə binanın perimetri boyu bir neçə sıra divar səthindən qabarıq şəkildə işlənmişdir. Pəncərə aralarını birləşdirən düz xətt üzrə işlənmiş hörgü, pəncərə tağları üzərindən aşaraq davam edir. Bu görüntü bir növ karvanı xatırladır. Xüsusi memarlıq üslubu ilə seçilən müлк həm də ümumi sahəsinin və həcmnin böyüklüyü ilə digər müklərdən fərqlənir.

2. 4996-20 inventar nömrəsi ilə qeydiyyatda götürülmüş abidə özünə məxsus memarlıq üslubu ilə seçilir. Yaşayış evi iki mərtəbəlidir və demək olar ki, hər iki mərtəbənin plan quruluşu eynidir. Mərtəbələrin planlaşdırılması mərkəzdə yerləşən dəhliz sistemi ilə həll edilmişdir, belə ki, dəhliz vasitəsilə bütün otaqlara sərbəst girişin təmin olunması mümkündür. Eyni zamanda dəhliz vasitəsilə binanın arxasında yerləşən yardımçı tikiliyə keçid mövcuddur. Birinci mərtəbəyə əsas giriş ön (cənub) fasaddandır, ikinci mərtəbəyə isə qalxmaq üçün yan (şərq) fasadda yerləşən pilləkən qəfəsindən istifadə olunur.

Yaşayış evi qaya daşı və bişmiş kərpiclə inşa edilmişdir. Hər iki mərtəbədə qapı və pəncərə boşluqlarının üzəri yastı tağ formasında yığılmışdır. Digər tikililərdə olduğu kimi bu mülkə də fasadların bəzədilməsində ikinci mərtəbəyə daha çox üstünlük verilib. O biri binalarda olduğu kimi qapı və pəncərə boşluqlarının kənarları kərpic hörgü ilə çərçivəyə alınmış, boşluqlarının üzərində və ətrafında hörgü vasitəsilə xüsusi həndəsi formalı naxışlar işlənmişdir. Ön fasadda, əsas giriş qapısının üzərində yerləşən dekorativ elementlərlə zəngin eyvan, binanın estetik simasının formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Eyvan sütun və sütun başlıqlarının formasına, tağlarda kəsmə elementlərin çoxluğuna görə daha zövqlə və xüsusi incəliklə işlənmişdir. Birinci mərtəbədə eyvanı saxlayan iki ədəd dairəvi en kəsikli yonma taxta sütunların arasında taxtadan yastı tağ forması işlənmiş, tağın kənarları isə taxtadan kəsilmiş incə naxışlarla bəzədilmişdir. İkinci mərtəbədə isə eyvan beş ədəd düzbucaqlı enkəsikli sütundan yığılmışdır. Sütunların arasına yarım dairə taxta tağ forması yığılmış, yarım dairə tağ forması da öz növbəsində üç hissəyə bölünərək üçpərli maraqlı tağ forması (Salamzadə, Məmmədzadə, 1987: 107) əmələ gətirmişdir. Birinci mərtəbədə olduğu kimi ikinci mərtəbədə də tağların kənarları taxtadan kəsilmiş incə naxışlarla bəzədilmişdir. Sütunların arasına mərkəzi hissəsində romb forması olan taxta məhəccər vurulmuşdur.

3. 4996-21 inventar nömrəsi ilə qeydiyyatda götürülmüş abidə özünə məxsus memarlıq üslubu ilə seçilir. Yaşayış evi iki mərtəbəlidir və digər tikililərdə olduğu kimi qaya daşı və bişmiş kərpiclə inşa edilmişdir. Mülk yarıuçuq, qəzalı vəziyyətdə olduğu üçün plan quruluşu və forması haqqında tam fikir söyləmək mümkün deyil, lakin binanın salamat qalmış hissələrinə baxdıqda görürük ki, mərtəbələrin planlaşdırılması dəhliz sistemi ilə həll edilmişdir. Binanın əsas fasadında eyvanın olduğu, sonradan isə zamanla uçub dağıldığı giriş qapısının üzərində mövcud olan tirlərin yerləşdirildiyi boşluqlardan aydın görünür.

Bu mülkdə də fasadların bəzədilməsi-dekorasiyası ikinci mərtəbə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Hər iki mərtəbədə qapı və pəncərə boşluqlarının üzəri yastı tağ formasında yığılmışdır. İkinci mərtəbədə qapı-pəncərə boşluqlarının kənarları kərpic hörgü ilə haşıyılmış, boşluqlarının üzərində və ətrafında hörgü vasitəsilə həndəsi formalı naxışlarla işlənmişdir. Fasadda birinci mərtəbə ilə ikinci mərtəbəni bir-birindən ayıran iki qat kərpic hörgü binanın perimetri boyu divar səthindən qabarıq şəkildə davam edir.

Eyni tipli hörgü İkinci mərtəbədə pəncərə boşluqlarının alt hissəsində və binanın karniz hissəsində təkrarlanaraq fasadın dekorasiyasında və kompozisiyanın tamamlanmasında xüsusi rol oynayır.

Qeyd etməliyik ki, ərazidə yerləşən binaların fasadları üzləmə (fasada sonradan vurulur) naxışlarla bəzədilməmişdir. Həmin dövrdə xalq ustaları (memarları) binaların divarlarını hörməyə başladığı zaman, həmçinin fasad həllini, naxış kompozisiyanı da qurmağa başlayırdılar. Belə ki, bəzək elementləri- dekorativ naxışlar bişmiş kərpiclə çay və yaxud qaya daşının vəhdəti hörgü vasitəsi ilə binanın konstruksiyasına daxil olmuş olur. Bu səbəblə də illər, əsrlər ötsə də fasad

naxışları - elementləri qopmur, dağılmır, öz ilkin görkəmini nümayişkaranə şəkildə qoruyaraq saxlayır (16).

Hüseynbəyovların mülkləri kimi tanınan binaların hər biri planlaşdırma həllinə, formasına və memarlıq elementlərinə görə qismən bir-birindən fərqlənsə də, binaların yerli tikinti materiallarından; daş və kərpicdən inşa edilməsi, fasadların bəzədilməsində pəncərə ətrafı çərçivələrin, evin küncələrinin, karniz hissəsinin və pəncərə arasında kərpiclə işlənmiş dekorativ elementlərin olması ümumilikdə bir harmoniya təşkil edir. Xalq memarlığının mütərəqqi cəhətlərini özündə cəmləşdirən, sərbəst planlaşdırma üsulu ilə seçilən mülklər Şəki yaşayış evlərinin zəngin nümunələrindən hesab edilir.

Şəkiddə nəsil-dən-nəslə keçmiş, xalq ustalarının ənənəvi üslubunda yaranmış yaşayış evləri, mülklər və başqa təyinatlı binalar, özünəməxsus tikinti ənənələrini əks etdirir. Bu da Azərbaycan memarlığında müasir bina tiplərinin sonrakı inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Son illərdə Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş abidələrin təmir-bərpa işləri geniş vüsət almışdır. Buna misal olaraq H.Əliyev fondunun dəstəyi ilə təmir-bərpa olunmuş Xan məscidini, Qala divarları daxilində Dövlət Turizm Agentliyinin dəstəyi ilə təmir-bərpa olunmuş Rəsm qalareyasını, Qoruğun İnzibati binasını (keçmiş göz xəstəxanası) misal göstərə bilərik. Təmir-bərpa davam edən binalardan Tarix muzeyinin binasını, Şəbəkə emalatxanasını, Qeyri-yasayış binasının (keçmiş endekrinoloji xəstəxana binası) adlarını qeyd edə bilərik.

Hal-hazırda Dövlət Turizm Agentliyinin təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş abidələrdə təmir-bərpa işlərinin aparılması tendensiya halını almışdır. Bu cür tendensiyanın davamı tarixin izlərini günümüzdə daşıyan memarlıq incələrinin qorunmasına və gələcək nəsillərə çatdırılmasına vəsilə olacaqdır.

Nəticə

Şəki orta əsr şəhərlərinə məxsus olan şəhərsalma mədəniyyətini, tarixi memarlıq abidələrini özündə qoruyub saxlayan unikal bir məkandır. “Yuxarı Baş” Milli Tarix-Memarlıq Qoruğu Şəkinin tarixi hissəsini əhatə edir, hal-hazırda qoruq ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş 83 abidə və çoxlu sayda tarixi tikililər vardır. Sevindirici haldır ki, Şəki şəhərinin tarixi hissəsində yerləşən mədəni irs nümunələrinin - tarixi abidələrin qorunub saxlanılmasına, xalqımızın zəngin mədəniyyətinin təbliğinə dövlət səviyyəsində böyük diqqət yetirilir. Dövlət qayğısı ilə yanaşı hər bir azərbaycanlının borcudur ki, tarixi şəhərimizi bəzəyən memarlıq abidələrini qoruyaq, tanıdaq və bizdən sonrakı nəsillərə ötürək.

Ədəbiyyat

1. Şəki. Biblioqrafik göstərici. (2019). Tarix-diyarşünaslıq materialları. Bakı: Turxan NPB.
2. İsmayılov, M. (1981). Şəki. B.: Azərnəşr.
3. “Kafkaz” qəzeti. (1846). 15 iyun.
4. Chelebi, O. (1914). Seyakheth-name. Stambul (na turetskom yazıke).
5. Salamzadə, Ə.R., Məmmədzadə, K.M. (1987). Şəkinin memarlıq abidələri. Bakı: Elm nəşriyyatı, 107 s.
6. Arkhiv Rayevskikh, t. 1, SPb., 1908. N.N.Rayevskiy (ML.) roditelyam. Tsit. po L.S.Bretanitskomu – Dvoretsh shekinskikh khanov. «Arkhitektura Azerbaydzhana» (Ocherki). Baku, 1952, 344 s.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi. Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 571.
8. Fatulayev. SH.S. (1963). Zhilye doma v zasroyke gorodov Azerbaydzhana na rubezhe XIX-XX vv. Baku.
9. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi (1) 8.

10. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 4.
11. Hüseynbəyovlar soyunun vərəsələrindən olan Hüseynbəyov Nəbi Məmməd oğlu ilə müsahibə.
12. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, siyahı 1/1, Saxlama vahidi 13. (Xəritə)
13. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1224.
14. Əlizadə, Q. (1986). Memarlıq nəzəriyyəsi və Azərbaycanda tikinti təcrübəsi. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı.
15. Salayeva, R.D. (1976). Vodosnabzhayushchiye ustroystva gor. Sheki i Ordubada v feodal'nyy period. «Izv. AN Azerb. SSR», № 1
16. <https://whc.unesco.org/en/list/1549/>

Göndərilib: 02.03.2024

Qəbul edilib: 28.04.2024